

Wpływ instytucji literackich na genezę utworów.
Księżniczka Zofii Urbanowskiej jako
„owoc spadły z drzewa konkursowego”*

The Influence of Literary Institutions on the Origin of Works. *Księżniczka*
by Zofia Urbanowska as “a Fruit Fallen from the Tree of a Contest”

IWONA PRZYBYSZ

Uniwersytet Warszawski, Polska

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0883-2074>

e-mail: i.przybysz2@uw.edu.pl

Abstrakt. Celem artykułu jest zbadanie, jaki wpływ na proces powstawania dzieła literackiego oraz jego kształt mogły wywierać zewnętrzne uwarunkowania życia literackiego w postaci konkursu literackiego. W tym świetle odczytywana jest w tekście powieść Zofii Urbanowskiej *Księżniczka* z 1886 roku, która zajęła pierwsze miejsce w konkursie na powieść dla dorastających dziewcząt imienia Pauliny Krakowowej. W tekście analizowane są kryteria oceny dzieł literackich w tym konkursie w kontekście dyskusji wokół kształtu literatury dziecięcej i młodzieżowej drugiej połowy XIX wieku oraz kulturowego wizerunku kobiety. Wskazuje się także, w jakim stopniu *Księżniczka* jako gotowa powieść stanowi próbę dostosowania się do narzuconego przez komisję konkursową schematu oraz inne źródła inspiracji (biograficzne, kulturowe itd.), pozwalające Urbanowskiej na stworzenie autonomicznej całości.

* Druk tomu sfinansowano ze środków Instytutu Filologii Polskiej UMCS. Wydawca: Wydawnictwo UMCS. Dane teleadresowe autora: Instytut Literatury Polskiej, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego, ul. Krakowskie Przedmieście 26/28, 00–927 Warszawa, Polska, tel.: +48 22 5521020.

Słowa kluczowe: konkurs literacki, życie literackie, powieść dla dorastających dziewcząt, kobieta, Zofia Urbanowska, Paulina Krakowowa z Radziejowskich

Abstract. The purpose of the article is to investigate the impact that the external factors, affecting the literary life in the second half of the 19th century, may have had on the creation and shape of the literary work. In this context, the author analyses the novel *Księżniczka* [*The Princess*] by Zofia Urbanowska – the winner of the literary contest for the novel for adolescent girls named after Paulina Krakowowa. The article analyses the criteria for evaluating the novels during the contest in the context of discussions about the shape of the literature for young people in the second half of the 19th century and the cultural image of woman. In addition, the paper presents how the novel can be interpreted as a response to these criteria. Finally, it provides other sources of inspiration (based on biography, social programme and so on), which had an impact on the plot of the novel.

Keywords: literary contest, literary life, novel for young girls, woman, Zofia Urbanowska, Paulina Krakowowa *née* Radziejowska

W badaniach nad powstawaniem tekstów literackich równie istotną rolę, co analiza czynników związanych z życiem autora i jego procesem twórczym, powinien stanowić namysł nad zewnętrznymi okolicznościami wpływającymi na kształt utworu. Dzieło literackie nie powstaje bowiem w próżni, ale zanurzone jest w morzu czynników kształtujących życie literackie epoki – zarówno tych instytucjonalnych, jak i związanych z kształtem dyskursu krytycznoliterackiego czy dominującymi prądami filozoficznymi i światopoglądowymi. Szczególnie istotne jest to w drugiej połowie XIX wieku, kiedy to literatura niejako traci swój uprzywilejowany status, stając się przede wszystkim towarem na rynku, na co wskazuje Janina Kulczycka-Saloni (1976, s. 20). Proces ten jednocześnie doprowadził do powstania rozmaitych form ożywienia rytmu życia artystycznego oraz zachęcenia twórców do aktywności literackiej.

Szczególną instytucją służącą temu celowi były konkursy literackie. Ta forma życia literackiego i artystycznego, powszechna w drugiej połowie XIX wieku, wykorzystywana była do ożywienia rynku wydawniczego oraz promocji organów życia kulturalnego (czyli prasy oraz instytucji kulturowych i artystycznych). Chociaż w większości organizatorzy zakreślali wymagania wobec twórców na tyle szeroko, aby pozostawić im jak najwięcej swobody artystycznej (ograniczając się np. do wyznaczenia preferowanego gatunku literackiego czy ogólnie rozumianej tematyki), z perspektywy badań nad zapleczem powstawania tekstów na szczególną uwagę zasługują takie konkursy, w których organizatorzy stawiali wyraziste, z góry sprecyzowane wymagania w zakresie kompozycji czy treści, usiłując tym samym wywierać znaczący wpływ na strukturę dzieła. Rozwiązania takie najczęściej stosowano w konkursach na rozprawy naukowe, popularnonaukowe bądź felietony na zadany temat, co pozwalało na zwrócenie uwagi na kwestie ważne

z punktu widzenia nauki bądź potrzeb społecznych, a jednocześnie dawało możliwość wyznaczenia kształtu dzieła tak, aby np. zgadzało się z linią programową czasopisma, w którym później miałyby zostać opublikowane. Wykorzystywanie tego mechanizmu w konkursach literackich stawia jednak autora na szczególnej pozycji rozdarcia między koniecznością dostosowania się do szczegółowych zewnętrznych wymagań a zachowaniem autonomii twórczej.

Aby prześledzić, w jaki sposób sytuacja tworzenia dzieła z myślą o kryteriach wyznaczonych przez komisję konkursową wpływać mogła na ostateczny kształt utworu, przeanalizuję w niniejszym artykule powieść Zofii Urbanowskiej *Księżniczka* (1886) – laureatkę pierwszej nagrody w zorganizowanym przez właścicielki zakładów naukowych żeńskich w Warszawie we współpracy z „Tygodnikiem Ilustrowanym” konkursie na powieść dla dorastających dziewcząt imienia Pauliny z Radziejowskich Krakowowej¹. Lektura „owocu spadłego z drzewa konkursowego”, jak nazwał powieść Stanisław Marek Rzętkowski (1886, s. 414), w kontekście zakresu wymagań stawianych autorom przez komisję pozwoli na wskazanie, w jakim stopniu oczekiwania te wpłynęły na ostateczny kształt powieści, a także – na co wskazywali pierwsi recenzenci *Księżniczki* (Kosmowska, 2001) – jak duże istniało ryzyko, że pisanie powieści na konkurs znacząco zredukować może wolność artystyczną autorki.

1. WYMAGANIA KOMISJI

Ogłoszony tuż po śmierci Pauliny Krakowowej w 1882 roku konkurs na powieść dla dorastających dziewcząt wpisywał się w silny w kulturze drugiej połowy XIX wieku nurt upamiętniania postaci zasłużonych dla narodu w formie jubileuszów czy rocznic, analizowany m.in. przez Tadeusza Budrewicza, Pawła Bukowskiego i Renatę Stachurę-Lupę (2010). Reguły przyjęte przez organizatorów mogą zaś być postrzegane jako odbicie dyskusji wokół kształtu „literatury czwartej”, jak nazywa ten obieg wydawniczy Jerzy Cieślowski (1985), w dyskursie krytycznoliterackim epoki. Organizatorzy, wyznaczając wymagania, z jednej strony

¹ Paulina z Radziejowskich Krakowowa (1813–1882) – pisarka, redaktorka czasopism i przełożona pięcioklasowej pensji żeńskiej w Warszawie (1848–1878). W latach 1837–1843 prowadziła czasopismo „Pierwiosnek” – pierwszy na ziemiach polskich magazyn literacki skierowany do kobiet i drukujący utwory wyłącznie ich autorstwa. W 1843 roku założyła z Walentyną Trojanowską magazyn dla dzieci „Zorza”, pełniący funkcje edukacyjne i wychowawcze, propagujący cnoty chrześcijańskie i przekazujący nauki moralne (Kapuścińska-Kmieciak, 2014). Jej najważniejsze powieści to osnute na motywach autobiograficznych *Pamiętniki młodej sieroty* (1838) oraz *Wspomnienia wygnanki* (1841), nazwane przez Piotra Chmielowskiego pierwszą polską robinsonadą.

nawiązywali do dorobku patronki inicjatywy, z drugiej zaś próbowali ukształtować wzór dobrej (tj. skutecznej pedagogicznie) powieści. Jednocześnie, mając świadomość oporu autorów wobec ograniczeń autonomii twórczej, na wiele sposobów usprawiedliwiali przyjęte wymogi, co widać choćby we fragmencie ogłoszenia poświęconym preferowanej formie dzieła:

Dziełko ma mieć formę powieści, pamiętnika lub listów – w takiej bowiem formie najłatwiej przedstawić praktyczne zasad etycznych zastosowanie do życia; okazać dodatnie i ujemne jego strony; wypowiedzieć pragnienia, nadzieje, walkę człowieka z okolicznościami i samym sobą. Forma to najponętniejsza dla młodzieży: za jej pomocą najłatwiej wzruszyć, rozgrzać, zatem za pośrednictwem uczucia obudzić szlachetne dążności i postanowienia. Formami tymi posługiwało się przeważnie pióro śp. Krakowowej; niechże więc to będzie niejako jej głosem zza grobu (*Ku uczczeniu śp. Pauliny Krakowowej*, 1882, s. 287).

Stosowane są tu argumenty trojakiemu rodzaju: odwołujące się do korzyści dla autora (poprzez wskazanie, że forma ta pozwoli na wyraźniejsze przedstawienie myśli dzieła), uwzględniające możliwości poznawcze i upodobania odbiorców (podkreślenie dobrego wpływu takich form na perswazyjny charakter utworu) oraz odwołujące się do natury konkursu (wskazanie miejsc wspólnych z twórczością patronki – dziennikowymi *Pamiętnikami młodej sieroty* czy łączącymi narrację pamiętnikarską, dziennikową i epistolograficzną *Wspomnieniami wygnanki*). Dzięki temu komisja buduje swój autorytet, umiejscawiając swoje myślenie o literaturze dziecięco-młodzieżowej w dyskursie krytycznoliterackim epoki.

Wymagania stawiane autorom określały też grupę docelową dzieła oraz wyznaczały ogólne elementy programu. Powieść miała być skierowana do dorastających dziewczyn (zdolnych do samodzielnej analizy tekstu oraz wcielenia w życie tez w nim zawartych), pochodzących ze „średniej klasy społeczeństwa polskiego”, tj. drobnej szlachty, właścicieli ziemskich lub mieszczaństwa (gdyż te klasy stanowiły grupę docelową segmentu wydawniczego literatury dziecięco-młodzieżowej). Uwiarygodnieniu i uatrakcyjnieniu fabuły miało służyć wprowadzenie dwóch typów bohaterek – młodej, niedoskonałej dziewczyny (wzoru osobowego dla czytelniczki) oraz starszej kobiety, czyli jej mentorki. Powieść miała działać się na tle współczesnym (rozumianym na płaszczyźnie temporalnej i przestrzennej). Zadaniem autora było ukształtowanie akcji tak, aby „na tle stosunków społecznych, potrzeb chwili bieżącej i wymagań zdrowo pojmowanego postępu” przedstawić bohaterkę „na polu właściwego jej działania, w rodzinie lub poza jej obrębem” (*Ku uczczeniu śp. Pauliny Krakowowej*, 1882, s. 287). Powieść miała więc oddziaływać na odbiorczynię poprzez postawienie przed nią przykładu, z którym (poprzez porównanie z najbliższą rzeczywistością) będzie mogła się utożsamić, a następnie wcielić zawarty w utworze program w życie.

Jednocześnie można zauważyć w ogłoszeniu chęć dbania o dostosowanie programu i poetyki powieści do wymagań stawianych przez pozytywistyczną krytykę literacką literaturze młodzieżowej (Waksmund, 1988, s. 19; Nosek, 2010). W *Pamiętnikach młodej sieroty* i *Wspomnieniach wygnanki* Krakowowa portretowała bohaterki mogące już od samego początku służyć za wzór do naśladowania². Jednak organizatorzy konkursu, czując potrzebę aktualizacji tych wzorców, podkreślali konieczność wyrazistej ewolucji protagonistki poprzez uprzywilejowanie modelu powieści rozwojowej, w której bohaterka stopniowo uczy się nowych zasad. Wybór ten podyktowany był dominacją poetyki powieści tendencyjnej w literaturze epoki oraz dbałością o wiarygodność przekazu wśród czytelniczek, które mogłyby nie utożsamić się z jednoznacznie cnotliwą postacią.

W powieści dydaktycznej ogromną rolę odgrywał też zakres programu wychowawczego. Arsenał zakreślony w wymaganiach konkursowych jest obszerny, ale zgodny z zakresem wymagań stawianych kobietom w epoce (Paja, 2016, s. 47–69; Górnicka-Boratyńska, 2018, s. 31–72):

Osoby te [...] winny się uczyć, jak pojmować obowiązki swoje względem Boga, kraju, bliższego i dalszego otoczenia; jak pielęgnować cześć dla ideału narodowego i domowego życia, rozumieć znaczenie cichej a wytrwałej pracy i nauczyć się spełniać cnoty, których świat słusznie się od kobiet domaga. Do cnót czy przymiotów należy także i męstwo, umiejące poddać się szczególnym okolicznościom, ale nie upaść pod ich naciskiem, zdolne w każdym razie natchnąć kobietę odwagą i przy znajomości spraw świata wytworzyć w niej siłę, skutecznie mającą wspierać ją samą i innych (*Ku uczeniu śp. Pauliny Krakowowej*, 1882, s. 287).

Schemat ten łączył elementy tradycyjne (podkreślanie wartości życia domowego, konieczności pracy na rzecz rodziny, kultuwowania miłości do Boga i ojczyzny oraz pokory i skromności, tutaj ujętych jako „cnoty, których świat słusznie się od kobiet domaga”) z pozytywistycznymi, choć nieradykalnymi postulatami (kształtowanie męstwa i siły wewnętrznej oraz zainteresowanie sprawami publicznymi).

² Bohaterki Krakowowej, w odróżnieniu od protagonistek powieści tendencyjnych, już na wstępie odznaczają się wieloma zaletami, a ich wady udaje się szybko wyeliminować. Ida z *Pamiętników młodej sieroty* (Kraków, 1839) od samego początku wykazuje się determinacją w zdobywaniu wykształcenia, aby nie być obciążeniem dla opiekującej się nią po śmierci rodziców pani Podbielskiej. Dzięki skromności i wytrwałości szybko zyskuje sympatię koleżanek z pensji, a przywiązanie do pamięci rodziców i współczucie dla biednych pozwalają jej ostatecznie zdobyć rękę ukochanego mężczyzny. Za jej wady można uznać niedostateczną pobożność i tendencję do przeceniania swojej negatywnej kondycji społecznej, jednak te wykorzenia dzięki przeprowadzanej przy pomocy pamiętnika autoanalizie. Protagonistka *Wspomnień wygnanki* (Kraków, 1845), Maria, jest jeszcze bliższa doskonałości – mimo fałszywego oskarżenia o kradzież cennego klejnotu ani przez chwilę nie traci dobroci serca, pogody ducha i wiary, trafienie na bezludną wyspę zaś wydobywa z niej kolejne pozytywne cechy – praktyczność i altruizm.

Program zapisany został tak, aby postawić wyraźne cele wychowawcze, a jednocześnie nie odstraszyć uczestników niezależnie od ich opcji światopoglądowej. Świadczy o tym m.in. postulat związany z rozumieniem znaczenia „cichej a wytrwałej pracy”, który konserwatysta może zinterpretować jako pracę na rzecz domowego ogniska, a pozytywista jako kształtowanie umiejętności pozwalających dziewczynie na samodzielne utrzymanie bądź nawet jako pracę na rzecz niższych warstw społecznych w duchu organicyzmu.

2. KSIĘŻNICZKA WOBEC WYMOGÓW

Autorzy stający do zawodów mieli przed sobą trudne zadanie do wykonania. Z jednej strony musieli napisać powieść zgodną z określonymi wyżej wymaganiami, z drugiej zaś na tyle angażującą i oryginalną, aby była wartościowa także jako utwór artystyczny. Chociaż wymagania konkursowe ograniczały inwencję Urbanowskiej w zakresie schematu konstrukcyjnego powieści czy jej przesłania, nie zamykały jej drogi do swobodnej ekspresji artystycznej. Pełniły one raczej funkcję szablonu, wyznaczającego ramy, które autorka uzupełniła odwołaniami autobiograficznymi, kontekstami literackimi, postulatami pozytywistycznymi oraz elementami własnego programu. Sprawilo to, że *Księżniczka* wpasowała się na tyle dobrze do tego szablonu, aby uzyskać pierwszą nagrodę, nie przestając jednocześnie być autonomicznym dziełem literackim.

Fabula *Księżniczki* toczy się wokół przemiany siedemnastoletniej Heleny Oreckiej z salonowej lalki w samodzielną, dojrzałą kobietę. Nietrudno jest jednak zauważyć, że losy bohaterki w wielu miejscach niemalże powielają zdarzenia z życia samej autorki. Podobnie jak jej twórczyni, Helena pochodzi z uboższej rodziny ziemiańskiej. Nadchodząca ruina jej rodziców nie wynika z uwarunkowań politycznych (jak mogło to mieć miejsce u Urbanowskich³), ale wywołana jest nieprzemysłanymi decyzjami finansowymi ojca oraz przyzwyczajeniem pochodzącej z arystokracji matki do życia na wysokim poziomie. W obliczu klęski, której zwiastunem staje się wiadomość o zwolnieniu Marcina Oreckiego z zajmowanego przezeń stanowiska ajenta domu handlowo-komisowego, Helena, która jeszcze niedawno zachwycała się swym pierwszym balem i nie interesowała się sprawami finansowymi, wykorzystuje obecność w domu rodziców pana Radlicza, delegata

³ Jak wskazuje Barbara Kosmowska (2019, s. 35), wiele szczegółów wydarzeń z życia Urbanowskiej pozostaje trudnych do ustalenia. Przyczyn tego stanu rzeczy wskazać można kilka: sprzeczne przekazy w korespondencji pisarki, brak wspomnień czy dzienników pisanych przez samą Urbanowską oraz jej niechęć do ujawniania szczegółów biograficznych prasie.

rady nadzorczej przedsiębiorstwa z Warszawy, żeby znaleźć pracę. To zaś skutkuje opuszczeniem przez nią domu i zamieszkaniem z Radliczami.

Wyjazd Helenki stanowi początek jej przemiany charakterologicznej i moralnej. Konieczność wykorzystania motywu podróży nie została uwzględniona w warunkach konkursowych, jednak chwyt ten pozwalał Urbanowskiej na skonstruowanie wadliwego środowiska rodzinnego ze „zdrowym” otoczeniem, w którym będzie wzrastać. Jednocześnie motyw ten jako charakterystyczny dla twórczości Urbanowskiej wspomagał realizację modelu powieści dla młodzieży, zgodnego z programem pozytywistycznym, a sięgającego korzeniami, jak wskazuje Dawid Maria Osiński (2018, s. 658), do oświeceniowego modelu powieści edukacyjnej spod znaku Ignacego Krasickiego czy Laurence’a Sterne’a. Podróż staje się z tej perspektywy pretekstem do poznawania innych modeli rzeczywistości, konfrontacji ze wzorcami wyniesionymi z domu i poszerzania wiedzy o świecie, co wzmacnia działanie programu wychowawczego w powieści.

Wyjazd Oreckiej wiąże się także z porzuceniem ziemiańskiego stylu życia i wejściem w środowisko mieszczańsko-kupieckie. To również nie zostało narzucone przez komisję, jednak może wynikać z chęci pośredniego powiązania *Księżniczki* z dorobkiem Pauliny Krakowowej, która, jak wskazuje Izabela Kaniowska-Lewańska (1973, s. 96), w swojej twórczości często zajmowała się średnimi warstwami społeczeństwa. Jednocześnie, co podkreśla Paweł Tomczok (2018, s. 273–279), nobilitacja mieszczaństwa była ważnym elementem programu pozytywistycznego, usprawiedliwiającym ustanowienie nowego porządku społecznego, w którym role między dotychczas uprzywilejowanymi (Oreccy) a bohaterami nowej rzeczywistości (Radliczowie) ulegają zamianie. Zbliży to też biografię Helenki do samej Urbanowskiej, która, aby wspomóc materialnie rodzinę, wyjechała w latach 70. XIX wieku do Warszawy i zamieszkała z rodziną Józefa Sikorskiego, redaktora „Gazety Polskiej” (Kosmowska, 2019, s. 33–36). Krok ten pozwolił jej na podjęcie stałej współpracy z tym dziennikiem oraz zapoczątkował trwającą niemal do końca życia pisarki współpracę z rodziną Sikorskich (Urbanowska pracowała w zakładzie pedagogicznym dla dziewcząt Jadwigi Sikorskiej⁴ oraz podporządkowała tej rodzinie swoje życie prywatne).

Zgodnie z warunkami konkursu wystarczyłoby w roli wzoru dla Heleny postawić postać dojrzałej kobiety, czyli panią domu Radliczów, swój udział w edukacji bohaterki mają jednak także jej mąż, syn Andrzej, córki Elżbieta i Anna oraz

⁴ Głównym zadaniem Urbanowskiej miało być czuwanie u drzwi wejściowych zakładu i ostrzeganie przed nadchodzącą kontrolą władz carskich. Ta pozornie mało istotna rola odgrywała szczególne znaczenie w funkcjonowaniu zakładu, w którym uczennice mogły (nielegalnie w świetle ówczesnego prawa) zapoznawać się z lekturami polskimi. Więcej na ten temat Kosmowska (2019, s. 87–90).

najstarsza córka Wanda i mieszkający z nią nestor rodu, a nawet służba (zwłaszcza znana z ciętego języka służąca Kunegunda). Zabieg ten sprawia, że Orecka nie tyle powiela jeden wzorzec postępowania, ile stopniowo, choć nie bez trudności, wciela w życie nowy program.

Zmiany, jakich musi dokonać Helena, obejmują właściwie każdą sferę życia: wygląd zewnętrzny (rezygnacja z modnych strojów i fryzury na rzecz praktycznego ubioru), rytuały związane z higieną osobistą (odrzućenie perfum i pachnących mydełek i używanie szarego mydła), dbałość o najbliższe otoczenie (nauczenie się samodzielnego sprzątnięcia pokoju oraz czyszczenia ubrań), a nawet nawyki żywieniowe (przyzwyczajenie się do jedzenia kielbasy w niedziele oraz bułek z szynką i serem w dni powszednie). Za zewnętrzną przemianą idzie również zmiana charakteru bohaterki, która musi nauczyć się punktualności, pracowitości, oszczędności, zaradności, pokory oraz ciekawości świata. Najważniejszym elementem jej drogi jest jednak wywołanie trwałego efektu w wyniku głębokiej przemiany charakteru. Ta zmiana nadchodzi z wizytą Heleny i Andrzeja w domu najstarszej córki Radliczów, Wandy, oraz nestora rodu, niewidomego Sybiraka pamiętającego powstania listopadowe i styczniowe. Przykład życia Wandy, która po śmierci narzeczonego w powstaniu styczniowym poświęciła się gospodarstwu oraz wyrabianiu konfitur na handel, oraz wspomnienia dziadka, popierającego program pracy organicznej wcielany w życie przez jego rodzinę, tak silnie oddziałują na bohaterkę, że wywołują ostateczną przemianę (Urbanowska, 1886, s. 237). To też otwiera jej drogę do pełnej akceptacji przez Radliczów, którzy odtąd uznają ją za równą im członkinię społeczności domowej.

3. DZIEDZICTWO PAULINY KRAKOWOWEJ

Konkursowa powieść miała w założeniu stanowić rodzaj duchowego i intelektualnego hołdu dla Pauliny Krakowowej, dlatego też komisja nie wymagała bezpośredniego odwoływania się do twórczości autorki *Pamiętnika młodej sieroty*. Nie przeszkodziło to jednak Urbanowskiej w uczynieniu z Krakowowej niemalże bezpośredniej patronki przemiany charakterologicznej Heleny Oreckiej. Mechanizmy wykorzystywania twórczości Krakowowej w *Księżniczce* zasługują więc na szczególną uwagę jako podkreślenie hołdotwórczego charakteru powieści, a jednocześnie czynnik wpływający na konstrukcję powieści.

Sztuka odgrywa ogromną rolę w edukacji Heleny – Radliczowie (zwłaszcza Andrzej) wielokrotnie posługują się aluzjami do konkretnych utworów literackich (m.in. Dantego, Ludwika Władysława Anczyca czy Gustawa Ehrenberga), aby udowodnić wyższość swego programu, czasem nawet ocierając się o granice

nadinterpretacji⁵. Tym bardziej wyjątkowy jest sposób posługiwania się twórczością Krakowowej, która początkowo jest używana przez Andrzeja do wsparcia umoralniającej pogadanki. Później jednak Helena dokonuje – po raz pierwszy na kartach powieści – samodzielnej interpretacji innego jej dzieła, co pozwoliło na podkreślenie siły dorobku artystycznego patronki konkursu i zwróciło uwagę komisji także na samą *Księżniczkę*.

Nazwisko Pauliny Krakowowej Andrzej przywołuje podczas rozmowy o różnicy między miłością do poezji a bezpłodnym marzycielstwem. Aby poprzeć tezę o szkodliwości marzycielstwa jako przyczyny lenistwa duchowego, przytacza on wiersz Krakowowej *Kobieta* z 1857 roku (Urbanowska, 1886, s. 163), w którym prezentowany jest model kobiecości zaprzeczający Mickiewiczowskiemu określeniu kobiet mianem „puchu marnego”. Konsekwencją umiejscawiania kobiet w sferach „rajskich” miałyby być ich dyskryminacja poprzez nieprzygotowywanie ich do ważnych zadań społecznych. Rozwiązaniem tego problemu jest porzucenie przez same kobiety marzycielstwa, czyli dobrowolnego spychania samych siebie w obszary niezwiązane z codziennością, na rzecz praktykowania czystości serca, poświęcenia dla drugiego człowieka oraz poszanowania ziemi ojczystej i poszerzania horyzontów myślowych. To sprawiłoby, że kobieta stałaby się „świętym ogniwem, które ziemię z niebem sprzęga” (Kraków, 1857, s. 242; Urbanowska, 1886, s. 163) – istotą zdolną do harmonijnego połączenia męskich i żeńskich cnót.

Andrzej stawia Helence Krakowową za wzór nie tylko jako kobietę, która „cierpiała [...] wiele i rozumiała dobrze potrzeby swego społeczeństwa” (Urbanowska, 1886, s. 163), lecz także ze względu na aktualność jej programu w bieżącej sytuacji politycznej i ekonomicznej:

[...] tylko kobieta myśląca porządnie i wolna od czczych uniesień i marzeń może być prawdziwie użytecznym członkiem społeczeństwa. Bujać po obłokach nie wolno nawet kobietom narodów szczęśliwych... bo jeśli są takie narody, to marzenia kobiet nieszczęśliwymi by je zrobiły. Nasze nie

⁵ Przykładem może być rozmowa na temat pieśni trzeciej *Piekła*, w której użyta jest ona jako argument za koniecznością prowadzenia aktywnego życia i chętnego podejmowania się pracy. Radlicz reinterpretuje ustęp poświęcony duszom znajdującym się na przedsiönku piekła, które przez autora *Boskiej komedii* opisywane były w kontekście moralnym jako pozostające obojętne na dobro i zło. Zgodnie z Dantejską wykładnią ludzie ci nie mogą zostać przyjęci przez niebo (gdyż uczynili zbyt mało dobra) ani piekło (gdyż nie oddali się w pełni złu), dlatego Dante i Wergiliusz nie poświęcają im wiele uwagi, co zważywszy na to, że w piekle Dante zawsze poznaje historie przedstawicieli każdej z grup potępionych, służy podkreśleniu pogardy wobec indyferentyzmu życiowego (Alighieri, 1978, s. 36). Andrzej zawęza interpretację do sfery pracy zawodowej, aby udowodnić, że wytrwałość w postanowieniach jest równie ważna, co dobre chęci, gdyż tylko dzięki niej człowiek może zasłużyć się dla społeczności. Orecka zaś nie dyskutuje z tą interpretacją, przyjmując bez zastrzeżeń rolę Andrzeja jako przewodnika intelektualnego i duchowego.

powinny ani na chwilę odrywać się od ziemi, co je na świat wydała, ale trzymać jej się mocno sercem i pilnować jak skarbu, bo inaczej mogą ją utracić (Urbanowska, 1886, s. 163).

Kontakt Helenki z dorobkiem Krakowowej nie kończy się w tym miejscu. Jeszcze tego samego wieczoru dziewczyna, przeglądając nienazwaną książkę wziętą wcześniej z biblioteki domowej, trafia na kolejny wiersz – *Orate fratres*⁶. Jeżeli Helena czyta książkę, w której utwór ten opublikowano po raz pierwszy, czyli drugi tom *Wieńca* z 1858 roku (kontynuacji zbioru dzieł i fragmentów wierszem i prozą wydanych na cześć Stanisława Jachowicza), to samo trafienie właśnie na ten wiersz jest znamienym zbiegiem okoliczności. W tym wyborze tekstów niepowiązanych jednością tematyki obok utworów Cypriana Norwida, Eleonory Ziemięckiej czy Romana Zmorskiego znaleźć można mnóstwo urywków autorstwa nieznanych współczesnym historykom literatury pisarzy, a nawet tekstów nieliterackich (jak np. *Uwagi tyczące się gospodarstwa wiejskiego* Romualda Krupeckiego).

Helena trafia na jedyny utwór Krakowowej z tego tomu – wezwanie do modlitwy za cały naród, uwzględniające perspektywę różnych grup społecznych. Tok myślowy pisarki sprzęga się w głowie dziewczyny z jej oceną otoczenia oraz własnej roli w społeczności. *Orate fratres*, niejako zastępując prywatną modlitwę wieczorną Oreckiej, szybko staje się pretekstem do jej samokrytyki, jednoznacznie powiązanej z wcześniejszymi zarzutami Andrzeja o brak uczuć patriotycznych⁷. Pozostająca pod wpływem Radliczów Helena automatycznie stawia ich na najwyższej pozycji, jednocześnie umniejszając własną. Interpretując „święte braterstwa pojęcie” jako zainteresowanie sprawami narodowymi, Orecka nie widzi się wśród osób, które walczyły o wolność ojczyzny, ani tych, które słowem i czynem zachęcały do działania, ale przypisuje się do ostatniej, najmniej ważnej z grup – kąkołu, który powinien zostać wypleniony (Urbanowska, 1886, s. 171). Jednocześnie (nieco wbrew duchowi wiersza, silnie naznaczonego rysem patriotycznym) Helenka niespodziewanie odnajduje nadzieję na odmianę swego losu:

„Bo silnej woli olbrzymia potęga
Kruszy opoki, kieruje falami –
Ale modlitwa pod niebiosą sięga;

⁶ W pierwodruku wiersz ten nosi tytuł *Orate fratres!* (Kraków 1858, s. 265–266), jednak Urbanowska zapisuje go bez wykrzyknika.

⁷ Andrzej wysnuwa ten wniosek na podstawie obserwacji lektury przez Helenkę czasopism, krytykując ograniczenie się wyłącznie do rubryk felietonowych i pominięcie wiadomości bieżących (koncentrujących się wokół rządowych prób ograniczania autonomii Polaków). Co prawda Helenka niedługo później nadrabia swój błąd, ale bez dalszych impulsów gest ten łatwo mógłby stać się jedynie jednorazowym przejawem uległości wobec Andrzeja, podjętym z oportunistycznych pobudek (tj. w celu uniknięcia dalszej krytyki), a nie świadectwem przemiany wewnętrznej.

Módlmy się zatem, a Bóg będzie z nami”.

– „Ale modlitwa pod niebiosą sięga” – powtórzyła, zamyślając się – więc Bóg usłyszysz głos biednego kąkolu, jeśli podniesie się ku niemu nieśmiały... usłyszysz i przebaczy, że nie wyrósł w złotodajne ziarno pszenicy! [...] O Boże, nie proszę Cię już o poprawienie mojej doli, ale o dobre pojęcie braterstwa... Spraw, aby niepożyteczne ziarno kąkolu przemieniło się w ziarno zboża! (Urbanowska, 1886, s. 171–172).

Modlitwa Heleny okazuje się skuteczna – następnego dnia dziewczyna, przewyciężając wstyd przed przyznaniem się do zubożenia, osobiście zwraca zamówioną przed wyjazdem suknię balową w zakładzie modniarskim, narażając się przy tym na upokorzenie ze strony gardzącej uboższymi klientami właścicielki salonu. Czyn ten jest podwójnie istotny w procesie dojrzewania Oreckiej – jako świadectwo pokory oraz wyraz przewyciężenia próżności podsycanej przez posiadanie pięknej, acz niepraktycznej sukni.

Odwołania do twórczości Krakowowej niewątpliwie zwracały uwagę komisji konkursowej na powieść Urbanowskiej. Autorka starała się jednak, aby cytaty te nie pełniły wyłącznie funkcji ornamentacyjnej, ale wpisywały się w program ideowy. Poezja Krakowowej nie jest więc jedynym wspornikiem wychowania obywatelskiego Heleny, ale jedynie jednym z wielu dzieł wykorzystywanych w tym celu. Jednocześnie *Orate fratres* jest jedynym tekstem, który Helenka samodzielnie analizuje, co nadaje szczególną rangę twórczości Krakowowej na planie akcji utworu i sprawia, że *Księżniczka* staje się szczególnym hołdem dla niej – takim, w którym jej myśl i program wychowawczy podsycają rozwój kolejnych pokoleń czytelniczek.

4. CNOTA MĘSTWA

Ostatecznym triumfem Helenki (i okazją do pokazania w praktyce ważnej dla komisji konkursowej cnoty męstwa) staje się finał utworu. Okazja do prezentacji działania tej cnoty pojawia się, kiedy Helena dowiaduje się o planach wykorzystania kłopotów jej ojca w wygzekwowanie długu od Teckiego przez sąsiada Oreckich, Niemca Ofmana, do przejęcia majątku jej rodziny. Stąd też Helena staje przed koniecznością znalezienia sposobu na odzyskanie zaległych należności lub przynajmniej zapobiegnięcie licytacji. Interwencja ta nie ogranicza się zatem do uratowania bliskich przed nędzą, ale staje się sprawą wagi narodowej (jako walka z przejęciem polskiej ziemi przez Niemców i – w mniejszym zakresie – Żydów). Tym samym Urbanowska nawiązuje do silnie reprezentowanej w jej twórczości (zwłaszcza we wcześniejszym *Cudzoziemcu* z 1882 roku) problematyki patriotycznej i antygermanizacyjnej.

Aby nie dopuścić do sprzedaży domu, Helena przejmuje inicjatywę w sprawach, którymi zwyczajowo panna ze szlacheckiego domu nie powinna się interesować. Z jednej strony poszerza wiedzę w zakresie prawa własności (przede wszystkim praw do nabywania nieruchomości oraz prawa spadkowego), a z drugiej podejmuje się śledztwa w celu zweryfikowania, czy deklaracje Teckiego o braku możliwości spłaty długu są prawdziwe. W kontaktach z dłużnikami Helena posługuje się zarówno „kobiecy” metodami (próby wzbudzenia współczucia u rozmówcy), jak i środkami przypisywanymi mężczyznom (powoływanie się na znajomość systemu prawnego, odwoływanie się do honoru). Połączenie tych środków sprawia, że początkowe lekceważenie Heleny przez rozmówców zmienia się w szacunek dla jej działań, zaprzeczających obiegowemu wizerunkowi młodej kobiety.

5. ZAKOŃCZENIE

Lektura *Księżniczki* w kontekście jej konkursowej genezy pokazuje, że na planie schematu fabularnego Urbanowska stosunkowo wiernie podążała za wymaganiami zakreślonymi jej w ogłoszeniu. Wszelkie modyfikacje (tj. poszerzenie grona wzorów osobowych poza figurę dojrzałej kobiety, zawężenie rozumienia średniej klasy społecznej do mieszczaństwa czy uszczegółowienie zestawu cech wymaganych od bohaterki) nie zaprzeczały temu regulaminowi, ale niuansowały i poszerzały zakres środków stosowanych do osiągnięcia celu dydaktycznego. Jednocześnie samo podążanie za listą wymagań konkursowych okazałoby się niewystarczające, dlatego też Urbanowska uzupełniła ten szkielet elementami zaczerpniętymi z rozmaitych źródeł (wątkami autobiograficznymi, bezpośrednimi i pośrednimi odwołaniami do twórczości Pauliny Krakowowej, postulatami charakterystycznymi dla retoryki pozytywistów oraz wyrazistym programem patriotycznym). W konsekwencji *Księżniczka* jako utwór literacki zyskuje pewnego rodzaju autonomię wobec instytucji, która dała jej początek, pozostając jednak w zgodzie z wymogami gatunkowymi oraz oczekiwaniami komisji konkursowej.

BIBLIOGRAFIA/REFERENCES

- Alighieri, Dante. (1978). *Boska komedia*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
Budrewicz, Tadeusz, Bukowski, Paweł, Stachura-Lupa, Renata (red). (2010). *Upominki od narodu. Jubileusze, rocznice, obchody pisarzy*. Żarnowiec: Muzeum Marii Konopnickiej.

- Cieślowski, Jerzy. (1985). *Literatura czwarta. O naturze i sposobach istnienia literatury dla dzieci*. W: Jerzy Cieślowski, Ryszard Waksmund (red.), *Literatura osobna* (s. 9–21). Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Górnicka-Boratyńska, Aneta. (2018). *Stąpmy się sobą. Cztery projekty emancypacji (1863–1939)*. Warszawa: Wydawnictwo Czarna Owca.
- Kaniowska-Lewańska, Izabela. (1975). *Literatura dla dzieci i młodzieży do roku 1864. Zarys rozwoju, wybór materiałów*. Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
- Kapuścińska-Kmieciak, Nina. (2014). „Kto garstką ziemię nosi, góry się doczeka” – problematyka wychowawcza na łamach czasopisma „Zorza. Dziennik młodemu wiekowi poświęcony” Pauliny Krakowowej i Walentyny Trojanowskiej. W: Iwonna Michalska, Grzegorz Michalski (red.), *Działalność instytucji wydawniczych na rzecz oświaty i edukacji w XIX i początkach XX wieku* (s. 281–298). Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Kraków, Paulina. (1839). *Pamiętniki młodej sieroty*. Warszawa: Księgarnia Biura Informacyjnego.
- Kraków, Paulina. (1845). *Wspomnienia wygnanki*. Warszawa: Drukarnia S. Olgerbranda.
- Kraków, Paulina. (1857). *Kobieta*. W: *Wieniec. Pismo zbiorowe ofiarowane Stanisławowi Jachowiczowi przez pierwszych kraju autorów oraz licznych jego przyjaciół i wielbicieli*. T. 1. Warszawa: Drukarnia Alexandra Gins.
- Kosmowska, Barbara. (2001). Koniec sporu o „Księżniczkę”. Z dziejów recepcji powieści Zofii Urbanowskiej. W: Bogdan Mazan, Zbigniew Przybyła (red.), *Świętochowski i rówieśnicy: Kotarbiński, Urbanowska, Zalewski. Sesja w 150. rocznicę ich urodzin* (s. 333–352). Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Kosmowska, Barbara. (2019). *Na służbie u Kopciuszka. Biografia Zofii Urbanowskiej*. Łódź: Wydawnictwo Seditava.
- Ku uczczeniu śp. Pauliny Krakowowej. (1882). *Tygodnik Ilustrowany*, 332, s. 287.
- Kulczycka-Saloni, Janina. (1976). *Życie literackie Warszawy w latach 1864–1892*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Nosek, Anna. (2010). „Miejsca wspólne” w krytyce literatury dla dzieci i młodzieży do roku 1918. W: Grażyna Borkowska, Magdalena Rudkowska (red.), *Dyskursy krytycznoliterackie 1764–1918. Wokół „Słownika polskiej krytyki literackiej” 1* (s. 287–299). Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Osiński, Dawid Maria. (2018). *Pozytywistów dziedzictwo Oświecenia. Kierunki i formy recepcji*. Lublin: Wydawnictwo Episteme.
- Paja, Agnieszka. (2016). *XIX. Tożsamość czytelniczki*. Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN.
- Rzętkowski, Stanisław Marek. (1886). *Księżniczka, powieść, przez Z. Urbanowską*. Nakład Gebethnera i Wolffa w Warszawie. *Tygodnik Ilustrowany*, 156, s. 414–415.
- Tomczok, Paweł. (2018). *Literacki kapitalizm. Obrazy abstrakcji ekonomicznych w literaturze polskiej drugiej połowy XIX wieku*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.
- Urbanowska, Zofia. (1886). *Księżniczka. Powieść uwieńczona nagrodą konkursową*. Kraków–Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Waksmund, Ryszard. (1988). *Literatura pokoju dzieciennego*. Warszawa: Nasza Księgarnia.